

Məhərrəmov Xuraman İbniyəmin qızı
Azərbaycan Tibb Universiteti
maharramov-r@mail.ru

ORDUBAD ŞİVƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: şivə, lüğət, arxaizm, folklor örnəkləri, haxışta, bayatı, dil tarixi, müqayisə

Key words: accent, dictionary, archaism, folklore samples, hakhishta, bayats, language history, comparison

Ключевые слова: акцент, словарь, архаизм, образцы фольклора, баяты, языковая история, сравнение

Ümummilli Lider Heydər Əliyev çıxışlarında bölgələrimizin özünəməxsus danışıq xüsusiyyətlərinə çox gözəl münasibət bildirmişdir: "İhsan Doğramacının çox böyük xüsusiyyətləri var. Məsələn, Azərbaycanda ləhcələr var - Bakı ləhcəsi, Naxçıvan ləhcəsi, Gəncə ləhcəsi, Qarabağ ləhcəsi, başqa yerin ləhcəsi... Bu ləhcələrin hamısını bilir. Bizim adamların çoxu bunu bilmir. Mən sizə deyim, mən dilçi deyiləm, linqvist deyiləm. Ancaq mən də, hər halda, bilgili adamam. Amma bunları mən də onun qədər bilmirəm. Bizim dilimiz birdir axı, türk dili, Azərbaycan dili eyni dildir" (1, 244).

Ulu Öndərin ləhcələrimizlə bağlı qeydlərinə tədqiqatçı N.Zamanov da diqqətini bildirmişdir: Bilkənd Universitetində İhsan Doğramacının abidəsinin açılış mərasimindəki nitqində Azərbaycan və türk dili arasında olan yaxınlıqları müqayisə edir, "axı" qüvvətləndirici ədatı ilə və "eyni dildir" ifadəsini işlətməklə Türk və Azərbaycan dillərinin eyni kökdən qaynaqlanan dillər olduğunu açıqlayır. "Ləhcə" dilçilik terminini bir neçə dəfə təkrarlayaraq dialektologiya sahəsinin aparıcı mütəxəssisi kimi fikirlərini bəyan edir (6, 214).

Dilçiliyimizin bir qolunu təşkil edən Azərbaycan dialektologiyası sahəsində indiyədək xeyli əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılmışdır. Bu araşdırmalar arasında T.Həmzəyevin "Ordubad dialekti" (1960) əsərinin də öz yeri vardır. Həmçinin 1962-ci ildə çap edilmiş "Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri" kitabında Ordubad bölgəsinə məxsus xeyli sözlərə rast gəlmək mümkündür.

M.Şirəliyev Azərbaycan dili şivələrinin tarixi-coğrafi prinsip əsasında təsnifini verərkən cənub qrupuna Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektlərini və İrəvan şivəsini aid etmişdir (5, 19). E.Əzizov isə Azərbaycan dialekt şivələrinin fərqli bölgüsünü təqdim etmişdir.

M.Şirəliyev cənub qrupuna məxsus əsas xüsusiyyətləri qeyd edərkən 10-cu və 11-ci bəndlərin məhz Ordubad bölgəsinə (Nüsnüs və Əylis kənd şivələrinə) məxsusluğunu xüsusi qeyd etmişdir:

10. Söz əvvəlində *x* səsinin *h* səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: hazal, hermən, hurcun, horuz, hörəx, hala və s.

11. Söz əvvəlində *ç* səsinin *ts* səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: tsay, tsal, tsadır, tsaynix, tsimirix və s. (5, 23)

Bölgədə Ordubad toponiminin işləndiyi xeyli sayda folklor örnəkləri müşahidə etmək mümkündür: *Ordubad* Təbrizin gül bağıdır; *Ordubad* torpağı behişt, *Ordubad* əhli behişt yaradandır.

Əzizim, Ordubada,
Yol gedər *Ordubada*.
Sərkərdə igid olsa,
Verərmi ordu bada? və ya
Ordubad düzən yerdə,
Gözəllər gözən yerdə.
Əlin ver, halallaşaq,
Bura ölüzən yerdə.

Telman Quliyev yazır: "Azərbaycan folkloru və etnoqrafik irsi bütöv bir kulturoloji vahid halında götürülsə də, təbii ki, bu vahidliyin içərisində ümumi və ortaq cəhətlərlə yanaşı, yerli şəraitdən irəli gələn müəyyən fərqli çalarlar da vardır. Bu mənada Naxçıvan folklorunun, o cümlədən də dialektinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu da bu bölgənin indiyədək öyrənilməmiş materiallarının öyrənilməsi işini aktuallaşdırır" (4, 106).

Ordubad bölgəsinin də özünəməxsus zəngin şivə xüsusiyyətləri bu bölgə haqqında araşdırmanın davamlı aparılmasına imkan yaradır. Ordubad şivələrində ədəbi dildə işlənməyən, lakin rayonun iqtisadiyyatı ilə əlaqədar təsərrüfatla, maldarlıqla bağlı olan xeyli sayda terminlər müşahidə edilir. Termin səciyyəli sözlər insan həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edə bilər. Bunlara elm və texnika, sənaye və kənd təsərrüfatı terminləri, məişət və qohumluq terminlərini və s. aid etmək olar. Bu sözlərin bəziləri yalnız bölgəyə məxsus olduğu halda, bəziləri digər şivələrdə tamamilə ayrı anlamı daşıyaraq işlənməkdədir. "Ədəbi dildə olduğu

kimi, dialekt leksikasına da külli miqdarda yeni sözlər daxil olur. Dildə baş verən bu təkamül prosesi ədəbi dilə nisbətən dialektlərdə gec gedir" (3, 57).

Bölgədən qeydə alınmış xalq yaradıcılığı nümunələrində - atalar sözləri, tapmacalar, bayatılar, haxıştalarda termin səciyyəli xeyli sayda sözlər vardır. Məqalədə bunları qruplaşdıraraq təqdim edirik:

Geyim, bəzək, parça növlərinin adlarını bildirən sözlər. Bu qrupa daxil edilən sözlərin əksəriyyəti passiv lüğət fonduna daxil olub. Bir çoxu isə beləcə folklor nümunələrində qalmışdır.

Qonağı pis qarşılayan ev sahibinə deməzlər: - *Çuxamı hardan asım?*

Tuman geyinməklə arvadlıq olmaz.

Sara bax, necə gedir, haxışta,

Qara bax necə gedir, haxışta.

Şarfi salıb boununa, haxışta,

Yara bax, necə gedir, haxışta.

Göydən gələn dərvişlər,

Kürkün yerə sərmişlər.

O qədər oynamışlar,

Xurd-xəşil düşmüşlər.

(qar)

Başı *darağı*,

Quyruğu orağı.

(xoruz)

Tufli geydim doyunca,

Tufli rəngi solunca.

Yarımı tərək etmərəm,

Nərdivana qoyunca.

Yaşıl *başmaq* yaxşıdır, haxışta,

Divardan aşmaq yaxşıdır, haxışta.

Dambul-dambul boş şeydir, haxışta,

Qoşulub qaşmaq yaxşıdır, haxışta.

O tayda yatan Məhər,

Köynəyi kətan Məhər.

Kübrəni apardılar,

Bixəbər yatan Məhər.

Tovuza bax, tovuza,

Köynəyi qanavuz.

Sevdim, ala bilmədim,

Qaldı gələn payıza.

Qeynanam gəlir məscitdən, haxışta,

Tumanı *ala çit*dən, haxışta.

Qaynanamı seçmərəm, haxışta,

Qarıda gül-çiçəkdən, haxışta.

Haxışta mənən olsun, haxışta,

İpək tumanım olsun, haxışta.

Geyim gedim Gəncəyə, haxışta,

Gəncədə toyum olsun, haxışta.

Ev əşyaları və mətbəx avadanlıqlarının adları. Hər bir xalqın özünəməxsus etnoqrafik leksikası maraqlıdır. O cümlədən Azərbaycanın Ordubad bölgəsində qeydə aldığımız etnoqrafik sözlər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir:

Allah heç kəsin *təknə*də çörəyini tək etməsin.

Xırdaca *balınc* üzü,

Biz nə tanıyırıx sizi.
O qədər getdin, gəldin
Namusa saldın bizi.

Qab-qacağım *rəfdədi*, haxışta,
Hərə bir tərəfdədi, haxışta.
Hər gün gördüyüm yarı, haxışta,
Görmürəm bir həftədi, haxışta.

İsdəkanı noxudu, haxışda,
Evdə qonaq çoxudu, haxışta.
Qonaqların içində, haxışda,
Bircə qardaş yoxudu, haxışda.

Ləyəni, ay ləyəni, haxışta,
Su tök, yuyum *ləyəni*, haxışta.
Elə xoşuma gəlir, haxışta,
Oğlanın güləyəni, haxışta.

Bablı babıyla, *çömçə qabıyla*.
İri *qazanın* iri *qulpu* olar.
İynə verin, *sap* verin, *şaqqu*lu yamaq yamıyır.

Bosdan əkili qaldı,
Kəmənd çəkili qaldı.
Yarım getdi qürbətə,
Məndə şəkili qaldı.

Heç *küpə*, helləmə *küpə*,
Yüz il qalsa, çürüməz.

(ad)

Dəyirmanə dən gəldi,
*Çuval*ları gen gəldi,
Toxumamış *çuvalda*
Üyünməmiş un gəldi.

(iydə)

Samavarım sızıldar, haxışta,
Altdan-altdan dızıldar, haxışta.
Məni sevən oğlanın, haxışta,
Qabaq dişi qızıldan, haxışta.

Bir *təndirim* var,
İki çörək tutar.

(qoz)

Oraq nə bilir, yaraq nədir?

Xörək adlarını bildirən sözlər. Azərbaycanca hər bir bölgəyə məxsus olan xörək növləri də vardır ki, digər regionda rast gəlinmir. O cümlədən Ordubadda hazırlanan xörəklərin adlarına da bölgəyə məxsus olan folklor nümunələrində rast gəlmək mümkündür:

Ac qarına *bulamac* nə edər?

Gülmə gülünc olana, *plovu* linc olana.

Bulama qalib dəliyə: ya yeyə, ya yalıya.

Kiminə yağlı *kökə*, kiminə yağlı kötək.

İşlədim, işləmədim, günüm budur, yediyim *yarma aş* - yarısı sudur, yeddi dəst paltarın təzəsi budur.

Qaşıq *aşdan* istidir?

Toy mərasimi ilə bağlı sözlər. Azərbaycan xalqının etnoqrafik ənənələrini yaşadan, müasir dövrdə - adətlərin çoxunun itməkdə olduğu bir zamanda toy mərasimlərimizin milliliyinin qorunduğu bölgələrimizdən

biri də Ordubaddır. Burada söylənən haxıştalar indi də hafizələrdədir və gəlin köçən qızlarımız evdən çıxarkən icra olunur. Bölgədə müşahidə olunan toy mərasimi sözləri bunlardır: hə alma, şirinçay, xına gecəsi, duvaqqapma, şənbe şirmisi, sağdıç, soldıç, parça, qəçikəsdi və s. Nümunələrə də diqqət edək: Toyun bəzəyi *xonçadır*.

Naxçıvan yolu yovşan,
Halım olub pərişan.
Bir ilə kimi gəlməsən,
Qoyallar mənə *nişan*.

Qara atın qulağı, haxışta,
Gözləri şah bulağı, haxışta.
Eşidin, yar evlənir, haxışta,
Qara geysin *duvağı*, haxışta.

Aman, aman, amandır, haxışta,
Baldızım bir yanmandır, haxışta.
Baldızımı deyirəm e, haxışta,
Qeynanam lap yamandı, haxışta.

Heyvandarlıqla bağlı sözlər. Bölgədə müşahidə olunan heyvan adları xalq yaradıcılığı nümunələrində də əks olunur:

Xiyar puluna alınan *eşşək* suda boğular.
Kor *qoyun* gecə otlayar.
Qatır tavlaxımı yerdən çıxarar, iki özünə vurur, bir yerə.
İlan öz ayrılığını bilməz, *dəvə* boynuna əyri deyər.
Dayça atlaşarsa, *at* dincələr, oğul kişiləşərsə, *ata* dincələr.
Bir qızıl *öküzüm* var,
Harda yatsa ot bitməz.

(od)

Bir qonağım gəldi haqdan,
Bir *quzu* kəsdim yoxdan.
Nə qonağımın dişi var,
Nə *quzumun* sümüyü,
Qaraca köpək, qarıda yatar.
(yeni doğulmuş uşaq və əlcək)

Ağırılıqda dağ kimi,
Qolları buağ kimi.
Əyilir su içməyə,
Bağırır *oğlaq* kimi.

(mancanaq)

Meyvə adlarını bildirən sözlər. Meyvə adlarının işləndiyi xeyli örnəklər vardır ki, bəzilərinə diqqət edək:

Ağacda bara baxmaz,
Heyvaya, nara baxmaz.
Gözlərim səni gözlər,
Başqa bir yara baxmaz.

Yuxarı bağ bizimdi, haxışta,
Tənəkləri *üzümdü*, haxışta.
Mən növbəmi qurtardım, haxışta,
İndi növbə sizindi, haxışta.

Arxaizmlər. Ordubad şivələrində izlərini saxlayan bir sıra arxaizmlərə nəzər salaq:

Ocaq. *Ocaq* içində tutuşar. "Dədə Qorqud" dastanında ev-eşik, tayfa, yurd, nəsil mənasında bu söz müşahidə edilir: *Ocağına* bunun kimi övrət gəlməsün; *Oğul*, *ocağım* issiz qoma, kərəm eylə, varma.

Aş. *Aşın sıyıqlığı* dənin yoxluğundandır. Göründüyü kimi, burada *aş xörək*, *bişmiş* mənasını ifadə edir. "Dədə Qorqud" dastanında da eynilə işlənmişdir: *Ayğur* atım boğazlayıb *aşum* versün! Müqayisə edərkən *aş*

sözünün həm "xörək", həm də "plov" anlamında nəzərdə tutulduğu aydın olur. Deməli, müasir ədəbi dilimizdə semantik daralma ilə işlənən "aş" sözü dialekt və şivələrimizdə ilkin semantikasını saxlamaqdadır.

İrağ. Nəinki Ordubad, bir sıra şivələrimizdə uzaq anlamında bu söz müşahidə olunur.

Əzizim, səndən *iraq*,
Düşmüşəm səndən *iraq*.
Qoy dərdin mənə gəlsin,
Tək olsun səndən *iraq*.

"Dədə Qorqud" dastanında *irağ* və *ıraq* fonetik variantında işlənmişdir: Bərə çoban, *ıraq*ından, yaqınından bərə gəlgi; Gög *ıraq*, yer qatı.

Al. Bu sözə Ordubad şivələrində rəng mənasında rast gəlinir:

Mən aşıqəm, al məndən,
Yaşıl məndən, *al* məndən.
Ya dərdimə şərik ol,
Ya bu canı al məndən.

Xırmanda sana qaldı,
Sancılı sana qaldı.
Yarımın *al* dəsmalı,
Məndə nişanə qaldı.

"Dədə Qorqud" dastanında "Nəmər də tayın al eyləmiş" mətn-cümləsində hiylə mənanı daşıyır. Güz almasına bənzər *al* yanaqlım - cümləsində qırmızı anlamındadır.

Ün. Ordubad şivələrində bu sözə "səs" mənasında rast gəlirik.

Sürünü sürün dağa,
Duman, gəl bürün dağa.
Leylisi itmiş Məcnun,
Salıbdı bir *ün* dağa.

Bu söz "Dədə Qorqud dastanında da müşahidə olunur: Ünüm anlan bəglər, sözü dinlən bəglər!

Ün sözü digər bölgələrdə qeydə alınmış nümunələrdə də işlənəkdədir:

Dağlar, səndə elim qaldı,
Dal putaxda gülüm qaldı.
Əlim çatmır, ünüm yetmir,
Bir şeydə bülbülüm qaldı (3, 88).

Ala. Burda *ala* qarğa baş çıxartmaz.

Qeynanam gəlir məscitdən, haxışta,
Tumanı *ala* çitdən, haxışta.
Qaynanamı seçməyəm, haxışta,
Qarıda gül-çiçəkdən, haxışta.

Bu nümunələrdə *ala* rəng bildirən sözdür. "Dədə Qorqud" dastanında isə "böyük" mənasını da bildirir:

Ala gözlü gəlinlər gedərsə... ; *Ala* sayvanı gög yüzünə aşanmışdı.

Batman. "Dədə Qorqud" dastanında da bu sözə rast gəlirik: Hər atanda on iki *batman* taş atardı.

Yaralıyam, yatmanam,
Dərdi *batman-batmanam*.
Yüz il yüz ilə qalsa,
Mən yarımı atmanam.

Ordubadda işlənən bir söra sözlər vardır ki, onlar məhz bu regionda işlədilir:

Qar yağdı bastı məni
Yel əsdi, kəsdi məni.
Canıma bir od tüşdü,
Alovu qarşdı məni.

Qızıl üzüyüm laxlamaz, haxışta,
Versəm, anam saxlamaz, haxışta.
Anamı *beyman* olsun, haxışta,
Yarım qonaq saxlamaz, haxışta.

Hesab edirik ki, dil tarixinin dərinədən öyrənilməsində belə araşdırmaların əhəmiyyəti böyük olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev "Müstəqilliyimiz əbədidir". XXXIX cild, Bakı, "Azərənəşr".
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII kitab (Naxçıvan örnəkləri). 2-ci cild, Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 332 səh.
3. Həsənova N. Yevlax şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 156 səh.
4. Quliyev T. Milli-mədəni irs və dil amilinə kulturoloji baxış (Naxçıvan dialektinin terminoloji leksikası nümunəsində). Bakı,"Ziya", 2014, 216 s.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008, 416s.
6. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti (III kitab). Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 520 s.

The features of ordubad dialect's

Summary

Ordubad accents are included into the south group of our accents and dialects. The specific accent words of the region are rich and very interesting. Folklore samples - proverbs, bayats, hakhishtas, and believes which spoken in Ordubad region are remarkable with the words belong to this accent.

In the article the words belong to the accent are involved in the research. The terminology here is grouped into words, archaisms, and ceremonial expressions.

The words written in the epic "Dede Gorgud" are especially emphasized.

Literary language words are also emphasized how well these words can be crafted in the poem.

This research will be useful for watching the dictionary of the Azerbaijani language.

Особенности ордубадского диалекта

Резюме

Ордубадские акценты входят в южную группу нашего диалекта. Этот регион богат своеобразными словами с акцентом и это очень интересно. Образцы фольклора в Ордубадском районе по словам предков, в баятах, в повествованиях, в верованиях слова этого стихотворения заслуживают внимания.

Акцентные слова, включенные в статью, привлечены в исследование. Терминология здесь сгруппирована в слова, архаизмы, церемониальные выражения. Эпопея "Деде Горгуд" особенно подчеркивается. Также в литературном языке в словах подчеркивается на сколько ясно произносится акцент в языке.

Это исследование будет благоприятно для наблюдения за составлением азербайджанского языка.

Rəyçi: dos. P.Ə.Əzizova